

תימא

כתב עת לחקר יהדות תימן ותרבותה

העורך

יוסף יובל טובי

[ז]

הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות

נתניה * תש"ף

מועצת המערכת

פרופ' נחם אילן, מכללת חמדת הדרום
דר' יגאל בן-שלום, מכון אדלר
פרופ' מאיר בראשר, האוניברסיטה העברית
פרופ' ירון הראל, אוניברסיטת בראילן

חברי המערכת

פרופ' אהרן גימאני, אוניברסיטת בראילן
דר' אריאל מלאכי, אוניברסיטת בראילן
יהודה עמיר, אוניברסיטת בראילן

כתב העת יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט, מנהל התרבות

על העטיפה:

לוח המזלות בכתב ידו של ר' שמואל צ'אהרי

כל הזכויות שמורות

כתובת המערכת וההנהלה:

תימא, האגודה לטיפוח חברה ותרבות

כיכר העצמאות 11, ת"ד 1167, נתניה 42271

טלפון: 09-833-1325; פקס: 09-861-4712

<http://www.teman.org.il>

hatemanim@gmail.com

הכתובת למשלוח מאמרים וספרים לביקורת:

פרופ' יוסף יובל טובי, החוג לספרות עברית והשוואתית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905

דוא"ל: yoseftobi@gmail.com

נדפס בדפוס א. שטרן, ירושלים תש"ף

מסת"ב 978-965-92630-8-0

תוכן העניינים

	הפעילות המשיחית בקרב יהודי תימן	יוסף יובל טובי
5	וחוות דעת חכמי האסלאם על שאלת גירושם מתימן	
43	המניעים לריבוי נשים בקרב יהודי תימן	נעמה בן-עמי
55	טופסי המשנה המנוקדים על פי מסורת מרכז תימן	אדם בן-נזן
		זהר עמר
80	ברכות הנהנין בנוסח יהודי עדן	ודורון יעקב
	'אהבה ואיבה' לדוד בן שמור	ישראל בן דור
103	הרומן הראשון בספרותם של עולי תימן	
	הדין וחשבון של י"י קליגלר וצפורה פרידמן-מקוב על	יוסף יובל טובי
114	המחנה של פליטי יהודי תימן במצ'פין (שיך' עתמאן)	
	הקדמת ר' שמואל בן ר' אברהם צ'אהרי (תרנ"א-תשל"ג)	דוד חוברי
158	לסידורו 'קבלת אבות'	
	נסים בנימין גמליאלי	בני גמליאלי
198	לדמותו של חוקר סופר ומחנך	
214		רשימת המחברים
iv		תקצירי המאמרים העבריים

זהר עמר ודורון יעקב

'ברכות הנהנין' בנוסח יהודי עדן

הקדמה

'ברכות הנהנין' היא סוגה הלכתית העוסקת בדיני ברכות על הנאות חושיות שונות, טעם, ריח וראייה. נוסח הברכות וההלכות הכרוכות בהן מובאים בהרחבה, החל בתלמוד במסכת ברכות ועד לחיבורים מיוחדים שנכתבו בעניין זה בעת החדשה. הפוסקים שעסקו בכך נהגו להמחיש את ההלכות באמצעות דוגמאות המצויות במקומותיהם ובלשוניתיהם. מכאן חשיבותה של ספרות זו המהווה תשקיף נאמן לתרבות החומרית בכל אתר ואתר.¹

נדון בזה בשלושה קונטרסים נדירים העוסקים בברכות הנהנין על פי מנהגי קהילת עדן שבתים. היום אנו יודעים, כי את הקונטרס הראשון חיבר תלמיד חכם אנונימי מבני עדן שפנינה עצמו אי"ש,² ואולי הוא שערך גם את הקונטרס השני ואף את הקונטרס השלישי בעניין זה. אי"ש חתם את שמו בפתח כתב יד הנמצא בבעלות פרטית. כתב היד הוא תרגום לערבית עדנית מדוברת שכתב אי"ש לספר ההלכות המקוצר 'שלחן הטהור'.³ בהלכות ברכות (דף יט, ב בכתב היד), הזכיר המתרגם את הקונטרס שחיבר ושאלו עוסקים בו בזה, כי הוא ממין העניין.⁴ הקונטרס הראשון (א) יצא לאור על ידי 'מנחם משה' בשנת תרס"ד (1904) בדפוס ליורנו.⁵ הקונטרס

¹ למחקר המקיף ביותר על סוגה זו ראו שמש תשע"ד.

² קרוב לוודאי שאלה ראשי התיבות של שמו, שם אביו ושם זקנו, שכן כך היה מבנה השם המקובל בקהילת עדן (ובקהילות אחרות בתימן); ראו יעקב תשע"ט, עמ' 214–216. עד כה לא עלה בידנו לזהות את שמו המלא של האיש.

³ כתב היד הוצג ותואר בהוצאתו של דורון יעקב בכינוס הבינלאומי ללשונות היהודים וספרותיהם, ביום ט"ז בסיוון תשע"ט (19 ביוני 2019).

⁴ וזו לשון ההפניה: "וקד אנא פסרת ג'מיע ברכות הנהנין בתפציה ובעון אללה שא תטלע עלא אלדפוס עלא יד מ"מ הי"ו" (תרגום: וכבר ביארתי את כל ברכות הנהנין בבירור, ובעזרת ה' הן יעלו על הדפוס על ידי מנחם משה ה' ישמרהו ויחייהו). גם בכתב היד וגם בקונטרס נהג המחבר לנקד מילים עבריות המשולבות בטקסט הערבי, ואף בזה יש ללמד ששני החיבורים יצאו מתחת יד אדם אחד.

⁵ 'מנחם משה' הוא כנראה שם החברה שנקראה על שם ראש משפחת הנשיאים בעדן. האיש מנחם משה נפטר ב'1869 ומוסד הנשיאות שעבר לצאצאיו העניק חסות לפעילויות רבות, ובהן

השני (ב) פורסם בשנת תרע"ד (1914),⁶ והקונטרס השלישי (ג) – בשנת תרפ"א (1921). הקונטרסים האחרונים (ב, ג) יצאו לאור בירושלים בדפוס צוקרמן, ולפי הכתוב בשעריהם הדבר נעשה ביוזמת נשיא הקהילה יהודה מנחם משה (נפטר בשנת תרפ"ו/1926) לצורך תלמידי תלמוד התורה שניהל. קונטרס ג דומה מאוד לקונטרס ב, אם כי ניכרים בו כמה שיבושים שנפלו בהעתקה.

א. רשימות פריטי המזון

הקונטרסים מפרטים את דיני הברכות של מיני פירות, ירקות, מאכלים, תבלינים ובשמים שונים בשמם הערבי, והם משקפים ללא ספק את רשימת הגידולים ומוצרי המזון המגוונים שהיו מצויים בשוקי עדן ובבתיהם. מדובר ברשימה הכוללת למעלה ממאה פריטי מזון ולמעלה משלושים מיני בשמים, המעידים על העושר של סל המזונות בעדן, וזאת בגין מיקומה המרכזי במסחר הבינלאומי.

קונטרס א, הכולל רשימות יותר מלאות, עמד בבסיס הקונטרסים האחרים, שמחברם (כאמור, אפשר הוא א"ש עצמו), עדכן אותו בהתאם למצאי המוצרים בימיו, וכנראה – בהתאם לבירור הלכתי שערך בכמה פרטים. מדובר בפער של כמה שנים המשקף את השינויים שחלו בהדרגה עם חדירת המודרניזציה לתרבות הערנית, שהביאה להפסקה או לירידה בשימוש בחלק מן המוצרים, כגון בכמה מן הבשמים המסורתיים. חלק מן הפריטים שבקונטרסים נזכרו כבר בדיני ברכות המשולבות בתפלאלים עתיקים מתימן, וכן בפירוש התפילה של ר' יחיא צאלח (מהרי"ץ), גדול רבני תימן, במאה הי"ח.⁷

רשימת פריטי המזון והבשמים שבקונטרסים מובאת בטבלאות בסוף המאמר,⁸ והן מצטרפות למקורות מידע אחרים שתיארו את הצמחיה של תימן ואת גידוליה.⁹

הוצאת ספרים וחוכרות לצורכי הקהילה. תודה רבה למר דני גולדשמיד, מנהל בית מורשת יהודי עדן, על מידע זה.

⁶ קיבלנו תצלומו ממר דני גולדשמיד.

⁷ רשימות מעין אלו מצויות, למשל, במקורות האלה: תפלאל כ"י שלמה ט"רי משנת רל"ג (1473); תפלאל כ"י ר' שלמה מנזלי משנת תמ"ט (1689) (תודתנו לדר' משה גברא שהעביר לנו את תצלומיהם); תפלאל תשכ"ד, דף קעז–קעט; עץ חיים תשכ"ב, דף קעב–קעג. בקונטרסים שלנו יש כמה הפניות לתפלאל עץ חיים ולהלכות ברכות המעטרות אותו.

⁸ בטבלאות השווינו בין הרשימה שבקונטרס א לאלו שבקונטרסים האחרים. קונטרס ב דומה לקונטרס ג בכל הפרטים, אלא שבקונטרס ג נפלו כמה אידיוקים בהעתקה, ועל כן בטבלאות השתמשנו בקונטרס ב בלבד בכל הנוגע לכתיב הפריטים. רשימת הגידולים הידועים הובאו

בטבלאות הובאו רק שמות של פריטים הנזכרים במצבם הטבעי. בדרך כלל לא הובאו שמות שנכללו בקונטרסים וניתנו למאכלים רק לאחר שעברו עיבוד (כגון בישול או אפייה), אלא אם כן יש בהם מן החידוש.

שיטת התעתיק. העתקנו את השמות מן הקונטרסים, אבל השמטנו אמות קריאה מיותרות על פי כללי הכתיב של הערבית הקלסית ועל פי ההגייה בלהג הערבי המדובר בעדן. כמו כן המרנו א סופית ביה, כאשר כך הוא הכתיב במקור הערבי (כגון עמבא <עמבה). השמות נוקדו בהתאם להגייה שרשמנו מפי דוברי הלהג העדני בדור האחרון.¹⁰

זיהוי המונחים נעשה באמצעות מקורות מידע מגוונים כמפורט להלן, ובמיוחד מבוסס על מסרנים שהכירום באופן ישיר. פעמים שזהות המונחים שונה מן המוכר בשל הבדל בין להגים מקומיים. ניכרת כאן תרומתם העצומה של המסרנים, שהיא בבחינת מסורת שבעל פה העלולה לחלוף מן העולם. כך, למשל, מן המסרנים נתבררה לנו זהות הפריטים עאט (א30),¹¹ לים חאלי (א12), סכר קנד (א62); זיתון (א29), ברת'ך שמאם (ב32), ענג'ר (ב29). על פי רוב נתאוששה עדותם של המסרנים ממקורות חיצוניים. בכמה מקרים שמענו מפייהם גם על דרך השימוש המקובלת בעדן.

ב. לשון

הרשימות כתובות בלהג של הערבית-היהודית העדנית, ובמקרים רבים הוא חופף ללהג הערבית-התימנית הכללית.¹² מקצת השמות אינם מתועדים במילונים שבדקנו, ובוודאי נדירים הם במפת הלהגים הערבית. אף כאן ניכרת חשיבותם של

בשם העברי המקובל בימינו בלי ציון שם המדעי. השמות המדעיים הובאו רק ביחס לשמות הנדירים והמיוחדים.

⁹ סרג'נט וליוקוק 1983; ווד 1997; כ'לידי 2000; סרי ועמיר תשע"ח.

¹⁰ כמוכן, רק אם היו השמות ידועים למסרנים שנשאלו. נציין, שרובם הגדול של השמות עדיין זכור ומופר. הפונמה הערבית ج, המתועתקת בדרך כלל ג בערבית-היהודית התימנית ובקונטרסים, מתועתקת כאן ג'; בערבית עדנית מבטאה g; הפונמה הערבית ح מתועתקת כאן ג.

¹¹ שיטת ציון הפריטים במאמר: האות א מפנה לטבלאות המאכלים; האות ב לטבלאות הבשמים; המספר מפנה למספר הסידורי של הפריט בשתי הטבלאות הללו.

¹² לא נדונו כאן עניינים שבדקדוק הערבית הכתובה בקונטרסים. בוז משתקפות תופעות שכבר אבדו מדוברי הלהג בדור האחרון, כמו השימוש בצורות סביל (למשל: עמל [נעשה]. אחר העי"ן סומן גרש לציון הקיבוץ הבללי, כמקובל בכתיבה ערבית תימנית).

הקונטרסים. אין ספק, שחלק מן המונחים שהועתקו מכתב יד המחבר הראשון שובשו במהלך התקנתם לדפוס, בפרט בקונטרסים השני והשלישי.¹³ דוגמאות לשמות גידולים בערבית-תימנית: תַּחֲבָב (אבטיח, א31), פְּרִקוּק (משמש, א23), עַנְבֵּרוּד (אגס, א14), רַגְנָה (רגלה, א65), קַרְאֲנִיט (חרוב, א31).¹⁴ חלק מן השמות הללו נזכרים כבר בפירושו רבנו נתן אב השייבה שנערך בתימן כבר בימי הביניים, כמו לבלב מטפס (*Dolichos lablab*) הקרוי פֶּשֶׁת (א44), והלוביה התרבותית (*Vigna sinensis*), הקרויה גֶּרֶר (א41).¹⁷ שמות בלהג העדני:¹⁸ טַעֲאֵם, זֶן של דורה (א40);¹⁹ בְּרַגְאֵל הוא התיירס הקלוי ('פופקורן', א43),²⁰ ובערבית-תימנית הוא קרוי 'פֶּשֶׂאֲר'; עֲאֵט הוא פרי האנונה (א30); גֵּיִתוֹן הוא פרי הגויאבה (א29);²¹ התפוז הוא לִים תֵּאֲלִי (א12); זַעְקָה (או זַקְעָה, א88) מציין גרעיני דלעת או אבטיח;²² עַנְגֵּר הוא שם כללי לבושם הנוזלי (א29).²³

כמה שמות מוכרים מן הערבית הכללית או מן הערבית-התימנית, ובאים בקונטרסים בעקבות הלהג המדובר בכתיב שונה במעט: ברת'ך' (ולא ברטי'ך' או

¹³ למשל, לסיס (תבשיל קטניות) בקונטרס א הפך למילה לסיס באחרים; אללים אלחאמ'ך' (לימון חמוץ, מס' 95א, 103) בקונטרס א, ובאחרים – אלהאמ'ך'; קראניט (חרוב, מס' 31א) נכתב במאוחרים קראניט. בקונטרס ג מספר השיבושים אף גדול במעט מאשר בקונטרס ב.
¹⁴ וכך בישועה תרס"ז, דף קלג, ב: "אבטיחים במקומונו (!) קוראים לו תחבב ובא"י ומצרים קורין לו ברטי'ך'".

¹⁵ רגלת הגינה (*Portulaca oleracea*); ראו ח'לידי 2000, עמ' 171.

¹⁶ ראו שם, עמ' 73; אמנם במרכז תימן הוא קרוי קרנביט (פיאמנטה 1990/1, עמ' 396).

¹⁷ ראו עמר וקאפח תשע"א, עמ' 16; ברשימה מובאים הדגר (א41) והלוביא (א42), כנראה השועועית (*Phaseolus vulgaris*), שאותה החליפו פעמים רבות עם הלוביה; ראו קאפח תשס"ה, עמ' 73; ב'דוד תשס"ח, עמ' 558.

¹⁸ וכמוכן, אפשר גם בלהגים קרובים אחרים.

¹⁹ מור תשע"ג, עמ' 81. בקונטרס א נראה שהיה מוכר גם בשם התימני הכללי ד'רה, שכן הוא נכתב בסוגריים כשם חלופי לטעאם, אבל בקונטרסים האחרים הושמט שם זה.

²⁰ בערבית הכללית *برتقال* או *بردقان*, הוא פרי התפוז. בערבית-תימנית בְּרַדְקָאן הוא טבק הרחה. כולם קרויים על שם הארץ פורטוגל.

²¹ כך מעדות מסרנים ילידי עדן. גם מן הקונטרס ברור כי אין מדובר בבית, כי הפרי נכלל ברשימת הפירות שברכתם האחרונה היא 'בורא נפשות'. הגויאבה נקראת כך גם בערבית של עומאן, ולא ברור מדוע אימץ הפרי את שמו של הזית. ראו פיאמנטה 1990/1, עמ' 209, שבכמה מלהגי תימן השם מציין פרי אחר. בקונטרס א נוספה אחרי השם המילה זערוד בסוגריים, וביתניים לא נתברר לנו פשרה.

²² שלושת השמות האחרונים אינם נזכרים בפיאמנטה 1990/1 או אריאני 1996.

²³ ראו פיאמנטה 1990/1, עמ' 342.

בטיך', מלון, 54), בטינג'אן (ולא בדינג'אן, חציל, 68), פסתך (ולא פסתק, 21), מצתכא (ולא מצטכא, 111). שמות בהשפעת אתיופית: ברסם הם עדשים (39), סמבך הוא החמוס (38),²⁵ ואולי גם ג'נצ'אר, חציל (68).²⁶ שמות בהשפעה הודית: עמבה הוא המנגו (27), מילה בסנסקריט שחדרה לערבית ופשטה דרך הים ההודי והגיעה כך גם לעיראק; ג'לג'ל הוא שומשום (45);²⁷ מאכל אחר הוא התמבל (*Piper betle*), בהינדי: *tāmbūla*, ובלהגים ערביים אחרים: تَنْبُول (87). מיקומו ברשימה ליד הקאת רומז על שימושו העיקרי בלעיסה, בשל החומרים הנוקטיים שבהם. נראה ששימש בעיקר את חברת המהגרים ההודים שישבו בעדן. מעניין שיש עדויות על גידולו של פלפל הפטל בתימן כבר מימי הביניים.²⁸

ג. גידולים מסורתיים שכמעט נעלמו מהשווקים

ברשימה ניתן למצוא פירות של גידולים שהיו מקובלים בסל המזונות הקדום, כמו זה שהיה רווח בתקופת המשנה והתלמוד. דוגמה לכך היא אכילת אתרוגים (13) וחבושים טריים (10), ללא ההתקנה בכישול, תופעה שנעלמה או פחתה באופן משמעותי במזרח התיכון רק בדורות האחרונים.²⁹ דוגמה אחרת היא אכילת פירות השיזף המצוי (דום, 17, 75) שנמכרו בחנויות כפירות לכל דבר.³⁰ אכילת ארבה

²⁴ ראו שם, עמ' 26. מקור השם כנראה באתיופיה, בתיגריניה *bərasən*; ראו דינינו ועמר תשע"ג, עמ' 224.

²⁵ השוו ישועה תרס"ז, דף קלד, א: "אפונים בל"ע נק' (=בלשון ערבי נקרא) סימבר"א ובא"י קורין לו חימו"ץ".

²⁶ שמא הוא קרוי כך על שם העיר גונדר שבצפון מערב אתיופיה (השוו ברדגאל הנזכר לעיל, הנקרא על שם מקומו). תודה למר אלירן לוי, עובד האקדמיה ללשון העברית במדור התרגומים מערבית, שהעלה רעיון זה בפנינו.

²⁷ כיום שגור ג'לג'לאן וכן בערבית התימנית (פיאמנטה 1990/1, עמ' 71). מן השם ג'לג'ל נגזר מג'לג'ל (46), ממתקי שומשום ממותקים בסוכר. מקור השם בהינדי: *jinjāli*.

²⁸ ראו עמר ולב 2017, עמ' 105.

²⁹ ראו עמר תשע"א, עמ' 68–74; קאפח תשמ"ז, עמ' 14, 33, 35; קאפח תשמ"ה, עמ' תרטז, הערה ח (על הלכות ברכות ח, ג). זני תימן הם עסיסיים ומתוקים ביותר.

³⁰ קאפח תשמ"ז, עמ' 4. בשונה מן המוכר במקומות אחרים, נהגו בעדן לאכול את הדום בדרך כלל רק לאחר בישולו. בקונטרסים א הוא נזכר ברשימת הפירות שברכתם 'בורא פרי העץ', אבל בקונטרסים האחרים הוא בא ברשימת המאכלים שברכתם 'שהכל'. מסתבר שסיבת ההבדל בין הגרסאות במחלוקת שניטשה על ברכת הדום. רוב יהודי תימן נהגו לברך עליו 'בורא פרי העץ',

(ג'ראד, 76א) במסורת תימן הייתה רווחת עד למועד עלייתם ארצה ואין זה מפתיע שהוא מופיע ברשימת המאכלים שמברכים עליהם שהכל.³¹

ד. צמחים ממוצא הודי

נמל עדן היה אחד המוקדים שבהם עברו סחורות חשובות מהודו. דרך נתיב זה התפשטו כמה צמחים ממוצא הודי והתאזרחו בתימן. אגוז הקוקוס (28א) שהגיע מהודו תפס מקום חשוב בקרב יהודי עדן, למשל לצורך הדלקת נרות בשמן קוקוס בחג הסוכות. בעיקר היה מפורסם חג השבועות שכונה בשם עיד אלנרגיל. בחג זה היו יהודי עדן רוכשים מההודים אגוזי קוקוס או את פתיתי הפרי הלבנים להכנת ממתקים (ח' אנת אלנרגיל).³² ברשימה זו נזכר גם הבאד'אן (15א),³³ המזוהה עם *Terminalia catappa*, עץ ממוצא הודי הגדל באופן תרבותי בתימן. הפרי נאכל ומשמש לרפואה.³⁴ מין אחר מאותו סוג הוא עץ הקקעקע (20א), טרמינליה בראוני (*Terminalia brownie*), בעל פרי בטעם מריר, אך אכיל. העץ משמש בעיקר לרפואה וגדל באזור אב ותעז.³⁵

ה. הלכות ברכות

קביעת ברכות הנהנין נתונה לעתים לדעות שונות הנובעות מהגדרת מוצא המוצרים, כגון אם מבחינה בוטנית-הלכתית מדובר בעץ או באדמה. דרך משל,

אבל מהרי"ץ סבר שיש לברך עליו 'שהכל', מפני שהוא אילן סרק. בסידורו (צאלח תשכ"ב, דף קעב, ב) נכתב שברכתו 'העץ', אבל בפירושו שם נראה שהוא חולק על הנהוג בימיו: "ודעתי הצעיר לברך שהכל"; וראו גם דבריו בשו"ת פעולת צדיק (צאלח תשכ"ה א, סימן קנד; השוו שמש תשע"ט, עמ' 356–360). לעדות המסורנים, פרי הדום היה נמכר בשווקים יחד עם הפרי *Pithecellobium dulce*). שניהם היו פופולריים מאוד, בעיקר בקרב ילדים. הדימאן הוא עץ שמקורו בעולם החדש, ומשם הגיע לאזור חצי האי ערב ודרום מזרח אסיה. מסתבר שלא היה מוכר בעדן עד שנת תרפ"א ולכן אינו נזכר בקונטרסים.

קונטרסי א, דף ה, א. אומנם בתשובת חכמי עדן לרב קוק בשנת תרע"ב (1912) העידו שהארבה אינו נאכל עוד (גימאני תשס"ו, עמ' 47, תשובה יז). עם זאת הוא נאכל בכפרים הסמוכים לעדן; ראו עמר תשס"ד, עמ' 42, הערה 27. בעדן התרכזו אוכלוסיות רבות, והארבה נאכל בוודאי על ידי אנשי מרכז תימן וסעודיה שחלפו במקום.

³¹ העדני תש"ז, עמ' 53, 63; מור תשע"ג, עמ' 101.

³² שקד הודי; ראו פיאמנטה 1/1990, עמ' 18. מקור המונח בפרסית باج (שקד).

³³ ראו ח'ילידי 2000, עמ' 85.

³⁴ ראו ווד 1997, עמ' 174–175; ח'ילידי 2000, עמ' 85.

ברכת הקפה הקלוי (א47) כ'פרי האדמה' מייצגת גישה אחת בהלכה,³⁶ וכן לעניין פלפל טרי (א72) שהגיע כנראה מהודו.³⁷ פעמים שהמחברים טעו בקביעת דין הברכה. דוגמה מובהקת היא דין ברכת האננס (*Ananas comosus*), שהובא בקונטרס א בברכת 'פרי העץ' (א32). אולם למעשה אין מדובר באילן – כפי שרבים נוטים לחשוב – ובעקבות בירור הסוגיה תוקן בקונטרס ב לברכת 'פרי האדמה' (א58). האזוב התרבותי והלענה (ב15–16) הם צמחים רבישנתיים מעוצים; בקונטרס א נכתב שברכתם 'עצי בשמים' ובקונטרס ב תוקן בטעות ל'עשבי בשמים'. גם בברכת הג'אוי, שרף של עץ הלבנה המזרחי (ב27), נפלה טעות וברכתו צריכה להיות 'עצי בשמים' ולא 'מיני בשמים'.

1. שונות

לשמן למאכל ולמאור שימש בתימן בעיקר צמח ה'חרדל', שממנו הפיקו את שמן התרתר. כן היה מצוי שמן שומשמיין, ובעדן – שמן הקוקוס. שמן זית לא היה שכיח במאכל והוא שימש בעיקר לרפואה כפי שמופיע בקונטרס א (א33).

2. רשימת הבשמים

רשימת הבשמים הנזכרת בקונטרסים משקפת נאמנה את מגוון סממני הבושם והקטורת בעולם הקדום; חלקם שימש כמרכיב בין סממני הקטורת שבמקדש. מוצאם של סממנים אלה מכל רחבי העולם, למשל, מאזור הודו (ב1, 2, 4), מחצי האי ערב (ב8, 10) ומאגן הים התיכון (ב5, 11). אך נזכרים גם צמחים המאפיינים את התרבות התימנית המסורתית, אם כי תימן איננה מוצאם הראשוני, כגון אזוב תרבותי, לענה, ריחן, יסמין, טגטס ופנדנוס (ב15, 16, 18, 20–22). לפי עדות המסרנים, חלק מן הבשמים היו משמשים ללעיסה כדי לסלק ריח רע מן הפה – לְבָאן (ב8), מְצִתָּא (ב11) וְקֶנְפֶּל (ב14). את הפרח פֶּל (ב20) היו שוזרים במחרוזת ועונדים על הצוואר.

ראוי לציין שברשימה נזכר גם הבלסאן (ב19), המזוהה עם האפרסמון מימי הבית השני הגדל בחצי האי ערב. פעם אחת הוא נזכר בברכת 'עצי בשמים', והכוונה לנטף המופק עם חריצת קליפתו, ופעם אחת בברכת 'בורא שמן ערב'

³⁶ ראו שמש תשע"ד, עמ' 257.

³⁷ ראו שם, עמ' 333–334.

לשמן הארומטי שמהול בו הנטף. דומה שזה אחד האזכורים האחרונים לשימוש בו כבושם בספרות ההלכה היהודית.³⁸ בסוף הרשימה נזכרים כמה מיני בשמים שהופקו מבעלי חיים שהיו אהודים על בני תימן, כגון הבושם המופק מאיל המושק (מס'ך, 25), מן הזבד האפריקני (זבאד, 26) ומן הלווייתן (עמבר, 28).

הרשימות

א. מאכלים

טבלה מס' 1 : רשימת פירות וירקות שברכתם 'בורא פרי העץ'

נזכר בקונטרס ב/ג	השם בערבית בקונטרס א	השם בעברית	
	עֵנָב	ענבים	1
+	זָבִיב	צימוקים	2
+	תִּינ	תאנים	3
+	רְמָאן	רימונים	4
+	זֵית	זית	5
+	תָּמַר	תמר	6
מְבַסֵּל	(חסר בקונטרס א)	תמר בשל	7
+	כִּרְיָף	תמר לח	8
+	כֹּוֹד' (פֶּרֶסֶךְ)	אפרסק	9
+	סַפְרִיג'ל	חבוש	10
+	תַּפְאָח	תפוח	11
לִים תְּאֵלִי	(חסר בקונטרס א)	תפוז ³⁹	12
+	תִּרְנַג'	אתרוג	13
+	עֵנְבֵרֹוד	אגס	14
+	בֵּאד'אן	שקד הודי	15

³⁸ עמר תשס"ח; עמר ואילוז תש"ע.

³⁹ ראו פיאמנטה 1990/1, עמ' 457.

16	אגוז מוסקט	ג'וֹז הַנְּדִי (מִשְׁקָאט)	+
17	שיזף מצוי	דוּם	
18	תמר מבושל	בִּלְח נֶאֱגַח ⁴⁰	+
19	שקד צנעאני	לוֹז צְנַעֲאֲנִי	+
20	טרמינליה בראוני	קַעֲקַע (ג'וֹז)	+
21	אלה אמתית	פֶּסֶתֶךְ	+
22	אֶלְסֹר	בְּנֶדֶק	+
23	משמש	בְּרִקוֹק	+
24	גלעין המשמש המתוק	לוֹז חֶק אֶלְבְּרִקוֹק אֶלְחֵאֲלִי	+
25	שזיף	אֶנְג'אֲץ ⁴¹	
26	תות	תוֹת	
27	מנגו	עֲמֵבָה	+
28	קוקוס	נֶאֲרֶגִיל	+
29	גויאבה	זֵיתוֹן (זַעֲרוֹד ⁴²)	+
30	אנונה	עֵאֵט	+
31	חרוב	קְרֵאֲנִיט	+
32	אננס	אֶנְאֲנִיס	
33	שמן זית ששותים אותו לרפואה	צְלִיט אֶלְזִית אֶד'א שְׂרֵב מִנָּה לְרִפּוּאָה	

⁴⁰ יושם לב: הברכה האחרונה על תמר זה היא 'בורא נפשות' (ולא כרגיל בתמרים 'מעין שלוש'). ראו דברי ר' יעקב סופר, כף החיים, או"ח, סימן רב, ס"ק לג, המדבר על תמרי בוסר שנהגו בבגדאד לייבשם בשמש ואחר כך להזות עליהם מים חמים ולטחון אותם בריחיים. לאחר מכן היו מבשלים אותם, וברכתם שהכל ואח"כ 'בורא נפשות'. שמא בעדן לא נהגו לטחון אותם והם נשאר שולמים, ולכן ברכתם הראשונה היא 'פרי העץ'.

⁴¹ אף באכדית *angāšu* הוא השזיף.

⁴² תיבה זו נמצאת רק בקונטרס א והיא מוקפת בסוגריים; כאמור, לא נתברר לנו פשרה.

טבלה מס' 2 : רשימת פירות וירקות שברכתם 'בורא פרי האדמה'

השם בערבית	השם בערבית בקונטרס א	נזכר בקונטרס ב/ג
קליות מחיטה	קִלְיֵי בָר	+
שעורה	שְׁעִיר	+
פול	פּוּל	+
אפונה	עֵתֵר	+
חמצה (חומוס)	סַמְבֵּרָה	+
עדרשים	בְּרֶסֶם (עֵרֶס)	+
דורה (סורגום)	טַעַם (ד'רה)	+
לוביה תרבותית	דְּגִיר	+
שעועית	לּוּבִיא	+
תירס קלוי	בְּרֻדְגָּל (שאם)	+
לבלב מטפס	כֶּשֶׁת	+
שומשום	גִּלְגִּיל	+
ממתקי שומשום	מִגְּלִיל	+
קפה קלוי	בֶּן מִקְלִי	+
גרעיני דגנים לא בשלים (ירוקים) קלויים	גִּהוּשׁ מִקְלִי ⁴³	+
גמא נאכל <i>Cyperus esculentus</i> או בוטן (אגוז אדמה)	לוֹז הַנְּדִי (חֵב אֶלְעִזִּי) ⁴⁴	+
קרטם הצבעים	קוּרְטוּם	במקום הכתוב בסוגריים נכתב: או סזאחלי ⁴⁵

⁴³ ראו פיאמנטה 1990/1, עמ' 76 ; יעקב תש"ף, עמ' 133, הערה 39.

⁴⁴ כך נקרא הבוטן גם באלהגריה ובאלגדס ; ראו שם, עמ' 169, הערה 48.

⁴⁵ נראה שצריך להיות 'סזאחלי', כלומר על שם המקום במזרח אפריקה (אזור דוברי הסנאהלי), או שמקורו בחוף כל שהוא (سواحل בערבית 'חופים').

51	פשתה	מוֹמָה	
52	פרג	כִּשְׂכֵּאֵשׁ	
53	אבטיח	חֶבְחָב	+
54	מלון	בְּרִתִּיךְ	+
55	מלון הקתא	כִּיָּאֵר (קתא)	+
56	בננה	מוֹז	+
57	עגבנייה	זַמְאָטָה	+
58	אננס	בִּקוֹנְטְרִיס א א2	אַנְאֵנִיס
59	תפוח אדמה	בְּטֵאָטָה	+
60	גזר	גִּזְר	+
61	צנון	בְּקַל (פגל)	+
62	בטטה לבנה מבושלת או אדומה נאה	סֶפֶר קַנְד אֲבִיץ ⁴⁶ נֶאֱגִיחַ או קַנְד אַחְמֵר נִי ⁴⁷	+
63	שום הכרישה	פְּרֵאֲת'	+
64	סלק עלים	סֶלֶק ⁴⁸	+
65	רגלת הגינה <i>Portulaca oleracea</i>	רְגִנָּה	+
66	בצל	בְּצֵל	+
67	שום	ת'וֹמָה	+
68	חציל מבושלת	בְּטֵינְגֵ'אֵן ⁴⁹ (גִּנְצֵ'אֵר) ⁵⁰ נֶאֱגִיחַ	+
69	במיה	בְּאֵמִיָּה	+

⁴⁶ אומנם סכר קנד בארצות המזרח מציין בדרך כלל את הסוכר הגבישי (נזכר להלן), אבל במקצת להגים תימניים הוא מציין בטטה מתוקה; ראו פיאמנטה 1990/1, עמ' 227.

⁴⁷ בפי נשים מכונה גם זַב אַלְאָע (איבר המין של האדמה).

⁴⁸ בדור האחרון נקרא בְּקַל אַחְמֵר (צנון אדום).

⁴⁹ בפי רבים מדוברי הלהג כיום: בְּטֵינְגֵ'אֵל!

⁵⁰ נכתב במקור ביו"ד – גִּנְצֵ'אֵר; כיום הוגים גִּנְצֵ'אֵר.

70	דלעת מבושלת	דְּבַה נֶאֱגִיחַ	+
71	זנגוויל	זִנְגוּבִיל	+
72	פלפל שחור לח	פִּלְפֵל רְטָבָה	+

טבלה מס' 3 : רשימת פירות וירקות שברכתם 'שהכול נהיה בדברו'

	השם בעברית	השם בערבית בקונטריס א	נזכר בקונטריס ב/ג
73	דלעת נאה	דְּבַה נִיָּה	+
74	בטטה לבנה נאה	סֶפֶר קֵנֵד אַבְיָן' נִיָּה	+
75	שיוף מצוי	(בקונטריס א 17)	דום
76	ארבה	גִ'רָאד	+
77	מלח	מֶלַח	+
78	מי מלח	מֵאֵי מֶלַח	+
79	גרגרי סוכר	סֶפֶר	+
80	קנה סוכר	קֶצֶב אֶלְג'בֵאל (קֶצֶב סֶפֶר)	+
81	כמוץ	כִּמוּז	
82	קינמון	קֶרְפָּה	+
83	מקלוני חומוס מטוגנים ⁵¹	ד'בֵאל ⁵²	+
84	חלווה	חֵלְאוּנָה	+
85	מין ממתק	מִצ'רֹוב ⁵³	+
86	קת נאכלת	קֶאֶת	+
87	פלפל הבטל	תִּמְבֵל	+

⁵¹ מאכל הודי. בהינדי: sev.

⁵² בתרגום מילולי – פתילות, על שם מראיהם המפותל של המקלוניס.

⁵³ פיאמנטה 1990/1, עמ' 295; השוו יעקב תש"ף, עמ' 168, הערה 39: מצ'רוב עדני.

88	גרעינים קלויים של דלעת או אבטיח	וַעֲקֵה ⁵⁴	+
89	גלעיני המשמש המר ⁵⁵ או האפרסק שמתקן על ידי האור ⁵⁶	תוֹהֵם (והו אללוז חק אלברקוק אלמר וחק אלכו'ך' שמתקן ע"י האור) ⁵⁷	
90	ערק	עֲרִיק	+
91	בירה	בִּירָה	+
92	גזוז	לְמִנִּית ⁵⁸	+
93	משקה ממותק על בסיס מים וחלב	שֻׂרְבִית	+
94	פרי השקמה	תֵּאֵלֶק	
95	לימון חמוץ (שעירב בו סוכר)	אֵלִים אֶלְחָאֲמִין' (אד' כ'לט בינה ספר)	+
96	חושחש שעירב בו סוכר	אֶלְנָאֲרַנְג' אד' כ'לט בינה ספר	+
97	קמח	דְּקִיק	
98	מיני קליות טחונים ⁵⁹	קְלָאִיָּה מְדַקֵּק	
99	לחם העשוי מדורה, דוחן, או לוביה	כ'בו אֶלְטַעַאם (ד'רה) וַאֲלֵדִכִּין וַאֲלֵדְגִיר	

54 כיום נהגה על פי רוב בשיכול עיצורים: י ק ע ה.

55 הכוונה היא שהגלעין מר; ראו מס' 24.

56 מאכל ידוע בתימן, ובקרב יהודי צנעא רגילים להתקינו בתשעה באב.

57 ראו אריאני 1996, עמ' 108.

58 בהגייה כיום: ל בְּנִית.

59 דגנים וקטניות קלויים וטחונים שהתקינו בדרך כלל למאכל זקנים.

טבלה מס' 4 : מאכלים שאין מברכים עליהם כלל

השם בעברית	השם בערבית בקונטרס א	נזכר בקונטרס ב/ג
100	זנגוויל יבש	זנג'ביל (יאבס)
101	פלפל שחור יבש	פלפל יאבס
102	חומץ	כ'ל
103	הלימון החמוץ	אללים אלחאמץ'
104	חושחש (מרמתוק)	נארנג'
105	חושחש (מר) ⁶⁰	כ'ומיש
106	פלפל שחור לח	פלפל רטבה +

ב. בשמים

טבלה מס' 5 : רשימת הבשמים שברכתם 'בורא עצי בשמים'

השם בעברית	השם בערבית בקונטרס א	נזכר בקונטרס ב/ג
1	עץ הבושם ההודי <i>Aquilaria agallocha</i>	אלעוד אלטיב +
2	סנטל <i>Santalum album</i>	צנדל +
3	דונג הספוג בבושם	אלמעסלה ⁶¹
4	קושט <i>Costus speciosus</i>	אלקסט

⁶⁰ במשפחת ההדריים יש חילופי שמות בלהגים הערביים. שני השמות הללו (א104, א105) מקובלים לציין חושחש (על הכ'ומיש ראו פיאמנטה 1990/1, עמ' 137). ניתן להציע שמדובר בשני זנים שונים: נארנג' הוא החושחש שציפתו מתוקה, אך טעם מעטה הפלחים מר, ואילו הכ'ומיש הוא הזן שגם ציפתו מרה ומותקן לאכילה בכבישה ובכישול; ראו יניב 2013, עמ' 199–205.

⁶¹ אלמעסלה היא חלת דבש, ועד היום נוהגים להמיס בשמים בתוך גושי דונג ולמוכרם כך. ייתכן שלמעשה מדובר בהמשך לערך הקודם, דהיינו בושם מעץ הצנדל הספוג בדונג.

+	וֹרֵד	ורד <i>Rosa</i>	5
+	מֵא וֹרֵד	מי ורדים	6
+	ת'מרה	פירות ריחניים שאינם למאכל?	7
+	לְבָאן	לבונה <i>Boswellia</i>	8
	מאיעיה	ליקוידאמבר מזרחי <i>Liquidambar orientalis</i> או שרף ריחני נוזלי של סממן אחר. ⁶²	9
+	מֵר	מור <i>Commiphora myrrha</i>	10
+	מְצִתְכָּא	אלת המסטיק <i>Pistacia lentiscus</i>	11
+	הַדָּס	הדס <i>Myrtus communis</i>	12
	זמבק	יסמין, כנראה מאוריציאני <i>Jasminum fluminense</i>	13
+	קָרְנֵפֶל	איגנית הציפורן <i>Eugenia Caryophyllata</i>	14
	אֲזָאב	אזוב תרבותי <i>Majorana hortensis</i>	15

⁶² לרוב מזהים את המאיעיה כשרף הליקוידאמבר (ראו רמב"ם תשכ"ט, עמ' 69, מס' 228). פיאמנטה 1990/1, עמ' 476, מצייין בנוסף לכך מיני שרף נוזלים ריחניים אחרים שנקראו בשם זה.

	מין לענה <i>Artemisia</i>	16
+	כעית'ראן חנון (אזהאר אַללים וַאלתִּרְנַג' וַאלנַאֲרַנַג')	17
+	ריחן מצוי <i>Ocimum basilicum</i>	18
	אפרסמון <i>Commiphora gileadensis</i>	19
	בלסאן יסמין ערבי המצוי בעיר צנעא <i>Jasminum sambac</i>	20
	פל (אלמוגוד פי בלאד צנעא)	

טבלה מס' 6 : רשימת הבשמים שברכתם 'בורא עשבי בשמים'

מופיע בקונטרס ב/ג	השם בערבית בקונטרס א	השם בעברית	
+	רַנְג'ס (שקורין אותו כאן) פל	טגטס <i>Tagetes</i>	21
+	כאד'י	פנדנוס ריחני <i>Pandanus odoratissimus</i>	22
+	נַענַעא	נענה <i>Mentha</i>	23
	שמאר	שומר פשוט <i>Foeniculum vulgare</i>	24

טבלה מס' 7 : רשימת הבשמים שברכתם 'בורא מיני בשמים'
(רק בקונטרס א)

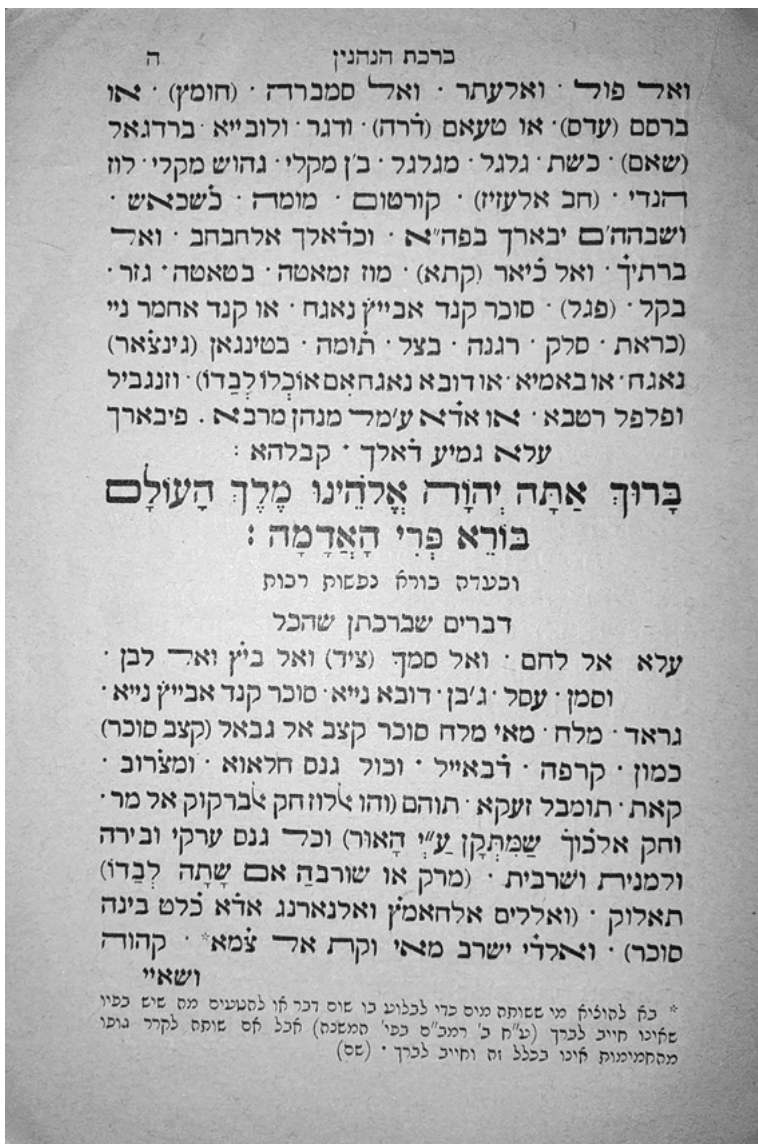
השם בעברית	השם בעברית	
מֶסֶךְ	אַיִל הַמוֹשֵׁק <i>Moschus moschiferus</i>	25
זְבֵד	זֶבֶד אֶפְרִיקָנִי <i>Civettictis civetta</i>	26
גְּאִי	לְבָנָה מְזֻרְחִי <i>Styrax benzoin</i>	27
עַמְבֵר	עֵנָבֶר הַמוֹפֵק מֵרֵאשֶׁתָּן גְּדוֹל רֵאשׁ <i>Physeter catodon</i>	28
עֲנַגְרִי	שֵׁם כִּלְי לְבוֹשֵׁם נוֹזְלִי	29
טֵיב וּבְכוֹר מִכְּלוֹט מִן אַגְ'נָאס כְּתִיבָה	בוֹשֵׁם אוֹ קְטוֹרֶת הַעֲשׂוּיִים מֵתַעְרוֹבֵת שֶׁל סַמְמָנִים רַבִּים	30

טבלה מס' 8 : רשימת הבשמים שברכתם 'הנותן ריח טוב בפירות'

נזכר בקונטרס ב/ג	השם בעברית בקונטרס א	השם בעברית	
+	תַּפְּאֵחַ	תפוח	31
+	אַלְבֵרְתִיךְ / אֶלְשִׁמָּאם	מֶלּוֹן (מוֹאֲרֵךְ, רֵיחוֹ כְּרֵיחַ הָאֲנָס)	32
+	גִּזְזֵי מִשְׁקָאט	אֲגוֹז מוֹסְקָאט	33
+	תַּרְנֵגֵי	אֲתָרוֹג	34

שער קונטרס א (ליוורנו תרס"ד)

ברכת הנהנין
 ה
 ואל פורל · ואלעתר · ואל סמברה · (חומץ) · או
 ברסם (ערס) · או טעאם (ררה) · ודגר · ולוביאי · ברנגאל
 (שאם) · כשת · גלגל · מגלגל · בן מקלי · גהוש מקלי · לון
 הנדי · (חב אלעזיו) · קורטום · מומה · לשכאש ·
 ושבהה'ם יבארך כפה"א · וכדאלך אלחכב · ואל
 ברת'ך · ואל זיאר (קתא) · מוז זמאטה · בטאטה · גזר ·
 בקל · (פגל) · סוכר קנד אבייץ נאגח · או קנד אחמר ניי
 (כראת · סלק · רגנה · בצל · תומה · בטינגאן (גינצאר)
 נאגח · אובאמאי · אודובא נאגחאם אוקלו לברדו) · וונגביל
 ופלפל רטבא · או אדא ע'מר מנהן טרבה · פיבארך
 עלא גמיע דאלך · קבלהא :

**ברוך אתה יהוה אלהינו מלך העולם
 בורא פרי האדמה :**

וכערס כולא נפשות רכות
 דברים שברכתן שהכל

עלא אל לחם · ואל סמך (ציד) · ואל ביץ · ואל לבן ·
 וסמן · עסל · ג'בן · דובא נייא · סוכר קנד אבייץ נייא ·
 גראד · מלח · מאי מלח סוכר קצב אל גבאל (קצב סוכר)
 כמון · קרפה · דבאייל · וכור גנס חלאוא · ומצרוכ ·
 קאת · תומבל זעקא · תוהם (והו אלוזחק אברקוק אל מר ·
 וחק אלכוך שמתקן ע"י האור) וכל גנס ערקי ובירה
 ולמנית ושרבית · (מרק או שורבה אם שתה לברדו)
 תאלוק · (ואלרים אלחאמין ואלנארנג אדא כלט בינה
 סוכר) · ואלדי ישרב מאי וקת אל צמא * · קהורה
 ושאי

* כא להוילא מי שזותה מים כדי לכלוע בו שום דבר או להטעים מה שיש בפיו
 שאינו חייב לברך (נ"ח ב' רמב"ם בפ"י המשנה) אכלל אם שותה לקרד גופו
 מהסמימות אינו בכלל זה וחייב לברך · (שס)

עמוד מתוך קונטרס א (ליורנו תרס"ד)

שער קונטריס ב (עדן תרע"ד)

שער קונטריס ג (ירושלים תרפ"א)

ביבליוגרפיה

- אריאני 1996 מסהר עלי אל אריאני, אלמעגים אלימני פי אללגה ואלתראת' חול מפרדאת כ'אצה מן אללהג'את אלימניה. דמשק
- בן־דוד תשס"ח אהרן בן־דוד, בית האבן: הליכות יהודי צפון תימן. קרית עקרון
- גימאני תשס"ו אהרן גימאני, תשובות חכמי תימן לשאלות הרב קוק. בתוך: שלום סרי וישראל קיסר (עורכים), הליכות קדם במשכנות תימן, עמ' 37–52. תל אביב
- דנינו ועמר תשע"ג דקלה דנינו וזהר עמר, אתיופיה בישראל: רפואה ותרופות מסורתיות של קהילת יוצאי אתיופיה. ירושלים
- העדני תש"ז מהלל העדני, בין עדן ותימן, חלק א. ערך: דב שטוק. תל אביב
- ווד 1997 J.R.I. Wood, *A Handbook of the Yemen Flora*. Kew
- ח'לידי 2000 A.W.A. al-Khulaidi, *Flora of Yemen*. N.p.
- יניב 2013 יוסי יניב, קטלוג זני הדריים בישראל. מכון וולקני. בית דגן
- יעקב תשע"ט דורון יעקב, מתן שמות בקהילת יהודי עדן: על השמות הנלווים לשם הפרטי. בתוך: יוסף יובל טובי ואהרן גימאני (עורכים), יהדות תימן: זהות ומורשת, עמ' 213–223. ירושלים
- ישועה תרס"ז שמואל בן יוסף ישועה, נחלת יוסף. ירושלים
- מור תשע"ג עליזה מור, עדן: אנשיה ואורחות חייהם, חלק ב. תל אביב
- סרג'נט ולוקוק 1983 Robert Bertram Serjeant & Ronald Lewcock (eds.), *Şan'ā': An Arabian Islamic City*. London
- סרי ועמר תשע"ח ירון סרי וזהר עמר, גידולי תימן על פי אלואסעי. תהודה 33, עמ' 21–9
- עמר תשס"ד זהר עמר, הארבה במסורת ישראל. רמת גן
- עמר תשס"ח --, אפרסמון והלכותיו. תחומין כח, עמ' 368–372
- עמר תשע"א --, אתרוגי ארץ ישראל. נוה צוף
- עמר ואילוז תש"ע -- ודוד אילוז, האפרסמון בארץ ישראל. בתוך: אייל מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, דברי הכנס האחד־עשר, ה, עמ' 61–73
- עמר ולב 2017 Zohar Amar & Efrayim Lev, *Arabian Drugs in Early Medieval Mediterranean Medicine*. Edinburgh

- עמר וקאפח תשע"א -- ואהרן קאפח, הפירוש התימני של זיהוי צמחי המשנה לרבנו נתן אב הישיבה. בתוך: אילת אטינגר ודני ברממעזו (עורכים), מטוב יוסף: ספר היובל לכבוד יוסף טובי, ב, עמ' 11–22. חיפה
- צאלח תשכ"ה יחיא צאלח, שו"ת פעולת צדיק, חלק א. תל אביב
- צאלח תשכ"ב --, תכלאל עץ חיים, מהדורת יוסף חסיד, א. ירושלים
- פיאמנטה 1990/1 Moshe Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*. 2 vols. Leiden-New York-København-Köln
- קאפח תשמ"ה יוסף קאפח (מהדיר), רבנו משה בן מימון, ספר משנה תורה, יוצא לאור פעם ראשונה על-פי כתבי יד תימן עם פירוש מקיף, ספר אהבה. ירושלים
- קאפח תשמ"ז --, הליכות תימן. ערך ישראל ישעיהו. ירושלים³
- קאפח תשס"ה --, מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח. ערך: זהר עמר. תל אביב
- קונטרס א ברכת הנהנין, עם ליקוטי דינים ושמות מיני פירות. יצא לאור ראשונה ע"י המו"ל מנחם משה יצ"ו. ליורנו תרס"ד
- קונטרס ב נוסח ברכות הנהנין לחניכי ת"ת של הגביר צי"ע כהר"ר יאודה מנחם משה [...] בעי"ת עדן יע"א. ירושלים תרע"ד
- קונטרס ג נוסח ברכות הנהנין לחניכי ת"ת של הגביר צי"ע כהר"ר יאודה מנחם משה [...] בעי"ת עדן יע"א. ירושלים תרפ"א
- רמב"ם תשכ"ט רבנו משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות. מהדורת: זיסמן מונטר. ירושלים
- שמש תשע"ד אברהם אופיר שמש, צמחים מאכלים ודפוסי אכילה בספרות הברכות 1492–2000. אריאל
- שמש תשע"ט --, השיזף השקמה והצבר בספרות רבני תימן: בוטניקה תרבות קולינרית וברכות. בתוך: יוסף יובל טובי ואהרן גימאני (עורכים), יהדות תימן: זהות ומורשת, עמ' 351–373. ירושלים
- תפלאל תשכ"ד יוסף חבארה (מוציא לאור), תפלאל קדמונים בהעתקת הרב שלום קרח. ירושלים